

KRZYSZTOF TOMASZ KONECKI
Uniwersytet Łódzki

ANALIZA DANYCH JAKOŚCIOWYCH. PROCESY I PROCEDURY

WPROWADZENIE

Dane jakościowe są to wygenerowane przez badacze materiały dyskursywne i wizualne (które mogą być przekształcone na dyskursywne) potrzebne dla jego celów badawczych i analitycznych. Generalnie celem analizy danych jakościowych jest potrzeba interpretacji znaczeń nadawanych przez obserwowane przez badacza podmioty indywidualne i zbiorowe. Bardzo dużo materiałów tego typu nie jest wywołanych przez badacza przy pomocy technik badawczych, a mogą stać się one danymi do analizy jakościowej. Badacz wybiera je mając na uwadze swoje cele badawcze i to on decyduje o tym, które zastane przez niego w jego otoczeniu materiały stają się danymi do analizy naukowej. Mamy tutaj do czynienia zawsze z jakimś rodzajem interakcji badacza z badanymi. Dane jakościowe (ale ilościowe także) są pochodną tej interakcji, i sama interakcja również wymaga należytej analitycznej i metodologicznej uwagi. Ponadto należy pamiętać, że badacz nie jest wolny od i niezależny od perspektyw paradygmatycznych widzenia świata społecznego. Paradygmat, czyli zestaw podstawowych założeń dotyczących tego jak społeczeństwo jest możliwe, jest dla niego punktem wyjścia dla jakiegokolwiek obserwacji naukowej.

Dane jakościowe mogą też służyć:

1. weryfikacji hipotez jakiejś teorii,
2. pomagają zrozumieć działania społeczne jednostek i zbiorowości oraz dotrzeć do ich znaczeń subiektywnych i społecznych.

Z działaniem człowieka, wg Maxa Webera, wiąże się zawsze jakiś subiektywny sens. Sens ten może mieć charakter wybitnie indywidualny, który odnosi się do odczuć danej jednostki wobec jakiegoś obiektu w danym kontekście, ale również charakter społeczny (znaczenie społeczne) w ramach jakiejś obiektywnej struktury (zob. Szczepański, 1946/1971: 463). Analiza da-

nych jakościowych pozwala nam dotrzeć do obydwu wymienionych powyżej znaczeń. Lub idąc tropem Znanieckiego pozwala uwzględnić tzw. współczynnik humanistyczny: 'Tę cechę zjawisk kulturalnych, przedmiotów humanistycznego badania, tę ich zasadniczą właściwość, że jako przedmioty teoretycznej refleksji są one już przedmiotami, komuś danymi w doświadczeniu, lub czyimiś świadomymi czynnościami, nazwać możemy *współczynnikiem humanistycznym* tych zjawisk' (Znaniecki, 1988: 25). Podobnie dotyczy to badań zjawisk występujących w różnych grupach społecznych. Grupy społeczne nie istnieją poza jednostkami a tylko w doświadczeniu członków grupy. Społeczne grupy są konstytuowane przez indywidualne doświadczenie wspólnych wartości i tego co nazywamy świadomością społeczną (Chałasiński, 1938).

Odnosnie dokumentów biograficznych za J. Szczepańskim stwierdzamy, iż mogą one realizować pewne cele badawcze, np. 'nasunąć badaczowi pewne idee ogólne wytyczające jego badaniom określony kierunek' (Szczepański, 1967/1971: 578). Dokumenty osobiste pozwalają także 'nasunąć pewien zespół hipotez dotyczących konkretnych zjawisk i procesów, mogą także dostarczyć materiałów do ich weryfikacji' (jw.: 578–579, zob. także Lutyńska, 2000, Kulpińska, 2005). Ponadto 'Dokumenty osobiste mogą posłużyć za materiał umożliwiający zrozumienie (a więc nie wyjaśnienie) pewnych procesów psychospołecznych zachodzących w grupach, instytucjach, czy też indywidualnych osobowościach. Może to być zrozumienie praktyczne, umożliwiające przewidywanie przyszłych zachowań na podstawie praktycznej znajomości motywów i dążeń danej osobowości czy grupy' (J. Szczepański 1967/1971: 579). J. Szczepański wymienia w sumie sześć zastosowań dokumentów biograficznych, my wybraliśmy tylko trzy bowiem sądzimy, że również inne dane jakościowe (pochodzące np. z obserwacji uczestniczącej, wywiadów swobodnych, wywiadów grupowych i generalnie z badań terenowych, itp.) pozwalają czynić podobne użytki badawcze jak analiza danych pochodzących z dokumentów osobistych. Dotarcie do tych doświadczeń i interpretacji jest zadaniem socjologa, chcącego zrozumieć, ale i wyjaśnić badane zjawiska. Mimo, że należy pamiętać o rozróżnieniu na tzw. 'nomotetyczne wykorzystanie danych' i na idiograficzne, to nie należy tego podziału traktować w sposób rygorystyczny (jw.: 601).

Zrozumienie motywów działania oraz wyjaśnienie działań wymaga od badacza interpretacji danych, czyli mówiąc inaczej, analizy danych. Poniżej przedstawimy przy pomocy jakich procesów i procedur analizujących dane jakościowe powyższe cele badawcze i analityczne można zrealizować?

1. PROBLEM CZASOWEJ CHRONOLOGII BADANIA I ANALIZY DANYCH

Nie można powiedzieć, że proces analizy rozpoczyna się po zebraniu danych jakościowych. Zaczyna się on zdecydowanie wcześniej, nawet przed badaniem. Szczególnie ma to miejsce na gruncie etnografii. Wczesna analiza zaczyna się tutaj zatem w dwóch obszarach:

1) Formalnym – badacz czytając książki analizuje je, formułując problem badawczy analizuje dostępną i spisana wiedzę, podobnie dzieje się w trakcie przygotowywania i pisania projektu badawczego.

2) Nieformalnym – badacz formułuje nieokreślone jeszcze koncepcje interpretacyjne i swe przeczucia (Hamersley, Atkinson, 2000: 210).

Proces badawczy i analityczny są ze sobą ściśle powiązane. W strategii badawczo – analitycznej zwanej indukcją analityczną wychodzimy od badań, po czym definiujemy zjawiska i analizujemy je, następnie formułujemy hipotezę i sprawdzamy czy przypadki empiryczne je potwierdzają. Jeśli nie to wracamy nawet do fazy redefiniowania zjawiska lub postawionej wcześniej hipotezy (patrz Rys.1). Obserwacja, interpretacja, analiza jak i jej opis, będący w końcu reprezentacją badanej rzeczywistości łączą się zatem ze sobą **w jednym procesie intelektualnym** (Konecki, 1997).

Ostatecznym celem analizy jakościowej jest tworzenie konstruktów pojęciowych, i/lub teoretycznych oraz hipotetycznych. Proces analizy danych jakościowych składa się, wg nas, z trzech procesów na które, z kolei, składają się praktyczne zastosowania określonych procedur:

1) **Kodowanie danych – tworzenie pojęć** (procedury kodowania otwartego, podsumowania przypadków, zogniskowanego kodowania kategorii, nasywania kategorii).

2) **Poszukiwanie i wyznaczanie relacji pomiędzy pojęciami** (procedury wstępnych not teoretycznych na temat określonych powiązań pomiędzy zjawiskami i odpowiadających im pojęć)

3) **Interpretacja danych – teoretyzowanie** (procedura tworzenia diagramów integrujących i reprezentujących zakodowane dane empiryczne, podsumowujące noty teoretyczne, używanie metafor).

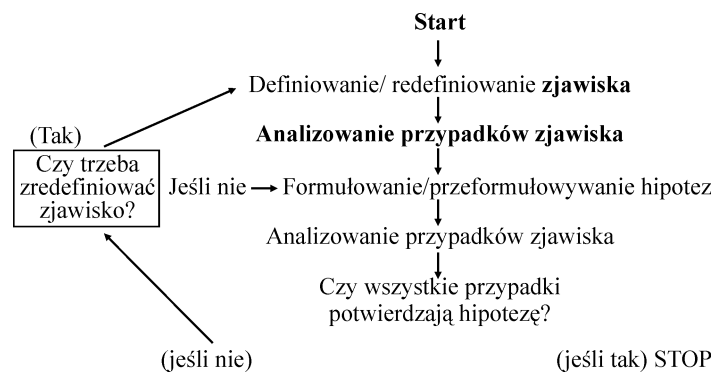
Procesy te są ściśle ze sobą powiązane i przeplatające się wzajemnie. Trudno znaleźć w praktyce analitycznej wyraźne sekwencje czasowe oddzielające je wzajemnie od siebie. Szczególnie dotyczy to strategii analitycznej metodologii teorii ugruntowanej (Strauss, 1987; Glaser, 2004: 52).

Analiza danych jakościowych najczęściej ma charakter indukcyjny, tzw. **analiza indukcyjna** (Frankfort – Nachmias, Nachmias, 2001: 313–314; por.

Hamersley, Atkinson, 240–241; por. także Szczepański, 1961: 370–374, 378–380). Według tych autorów analiza danych jakościowych w odniesieniu do badań terenowych i eksploracyjnych ma charakter tylko analizy indukcyjnej. Najpierw formułuje się hipotezy, następnie poszukuje się przypadków pozytywnych i negatywnych odnoszących się do danej hipotezy, a trzeci krok stanowi tutaj ewentualne przeformułowanie hipotezy, którą testują przypadki negatywne. Na koniec analitycy łączą hipotezy w spójną konstrukcję teoretyczną. ‘Budowanie teorii za pomocą metody analizy indukcyjnej polega na określaniu i opisywaniu związków zachodzących pomiędzy kategoriami obserwacji. Badacze często podejmują próbę określenia ‘osiowej kategorii’ (kategorii podstawowej) i wyjaśnienia związków zachodzących pomiędzy ‘kategorią osiową’ a subkategoriami. Celem tworzenia bazowej teorii jest zbudowanie zbioru twierdzeń wyjaśniających dane zjawisko.’ (Frankfort – Nachmias, Nachmias, 2001: 313).

Autorzy, Frankfort – Nachmias, Nachmias (jw.), w podsumowaniu rozdziału na temat badań terenowych twierdzą, że w przebiegu badań terenowych można wyróżnić rozłączne i następujące po sobie etapy tych badań: wybór tematu badawczego, wybór terenu badania i uzyskanie do niego dostępu, nawiązanie kontaktów z członkami grupy, szukanie osób dostarczających rzetelnych informacji oraz opuszczenie terenu i na końcu analiza danych (jw.: 319). Praktyka badań terenowych dowodzi jednak, iż trudno te etapy od siebie oddzielić, a szczególnie dotyczy to zastosowanej procedury indukcji analitycznej, gdzie praca analityczna jest wymieszana ze zbieraniem danych, a nawet reformulowaniem problemu badawczego i terenu badania. Analiza danych jakościowych na pewno nie jest ostatnim etapem badań terenowych. Badacz dokonuje jej już we wstępnym etapie badań.

RYSUNEK 1. Indukcja Analityczna (Hamersley, Atkinson, 2000: 240)

2. KODOWANIE DANYCH – TWORZENIE POJĘĆ

Co to jest proces kodowania danych? Wg Milsa i Hubermana kodowanie jest tożsame z analizą (2000, s. 59). „*Kod* jest oznaczeniem lub ‘etykietą’ służącą przypisywaniu jednostek znaczenia do informacji opisowych czy indukcyjnych zebranych podczas badania. Kody nadaje się zwykle różnej wielkości ‘segmentom, kawałkom’ – słowom, frazom, zdaniom czy też całym ustępom powiązanim lub nie z określonym kontekstem. Mogą przybrać formę prostej etykiety kategoryzującej lub etykiety bardziej złożonej (np. metafory)” (Miles, Huberman, 2000: 60).

Dla cytowanych autorów kodowanie powinno dotyczyć całego zebranego materiału empirycznego. Całość danych powinna być poetykietkowana.

Wg Milsa i Hubermana można wyróżnić **kody opisowe, interpretacyjne i kody wzorów**, są one charakterystyczne dla wszelkich analiz danych jakościowych. Kody opisowe nie wymagają interpretacji, ‘po prostu przypisują pewną klasę zjawisk jakiemuś segmentowi tekstu’ (jw. 60). Według nas wydaje się być to niemożliwe, bowiem sam opis jest już pewną interpretacją. Analiza zatem jest wpisana w każdy moment badania jakościowego i jest związana z procesem interpretacji dokonywanej przez badacza.

Kody interpretacyjne, wg autorów, są już kategoryzacją danych wg pewnych intuicji, czy też schematów badacza. W kodowanie włączona jest tutaj niejako interpretacja analityka (np. zakulisowe, nie ujawniane motywy działań).

Natomiast kody wzorów są związane z wnioskowaniem i wyjaśnianiem. Mogą to być motywy przewodnie, wzory działań, związki przyczynowe wyłaniające się z danych (np. walka o fundusze). Kody wzorów zbliżają się w swym znaczeniu do pojęć (por. Glaser, 2002: 4–7, 10)¹.

Hamersley i Atkinson, z kolei, uważają że w **etnografii** jedną z pierwszych czynności analitycznych jest tworzenie pojęć, które pomagają w zrozumieniu sensu poznanych faktów (2000: 214). Stworzenie tych pojęć jest niemożliwe bez kodowania danych, tj. nadawania etykiet określonym partiom materiału empirycznego. Niektóre z tych etykiet staną się ważnymi pojęciami w wyjaśnianiu badanych zjawisk.

Podobnie w metodologii teorii ugruntowanej za bardzo istotną procedurą analityczną w procesie generowania teorii ugruntowanej uważa się

¹ W swej początkowej fazie pojęcia mogą być zaledwie kategoriami, czyli pewnymi klasyfikacjami zjawisk, bez wyraźniej definicji pojęciowej, co przypomina technikę jakościowej analizy danych biograficznych opisaną przez Szczepańskiego (1971: 599) a nazwaną ‘analizą typologiczną’, w której chodzi o ustalenie pewnych typów osobowości, typów zachowań, typów wzorów współzycia występujących w różnych zbiorowościach.

kodowanie (Konecki, 2000: 48–58)². A. L. Strauss (1987: 27) proponuje by kodowanie nie ograniczało się tylko do nazwania kategorii (badanego zjawiska), ale by uwzględniało **warunki przyczynowe** jej występowania, **warunki interweniujące**, **interakcje**, **strategie** (podstawowy cel i ogólny plan danego działania) i **taktyki działania** (zbiór konkretnych zachowań realizujących strategię), a ponadto **kontekst** oraz **konsekwencje działań**, które dana kategoria opisuje. Często konsekwencje stają się warunkami dla wystąpienia następnej fazy obserwowanego procesu (zjawiska). Te sześć elementów stanowi tzw. **paradygmat kodowania** a kodowanie tego typu nazywa się **zogniskowanym kodowaniem kategorii (axial coding**, Strauss, Corbin, 1990: 96–116). Zogniskowane kodowanie kategorii pozwala nam odkryć pewne wzorce i regularności, które ujawniają się nam pod postacią tez teoretycznych. Procedura ta może odpowiadać tzw. ‘kodowaniu wzorów’ wg Miles’a i Huberman’a. Widzimy tutaj zatem pewne wspólne różnym orientacjom schematy analizy, które niejako automatycznie wyłaniają się, kiedy badacz jakościowy analizuje dane empiryczne.

W paradygmacie kodowania duży nacisk jest położony na warunki występowania danego zjawiska. Użytecznym narzędziem kodowania i opisu **warunków przyczynowych i interweniujących**, a także bezpośrednich warunków występowania danego zjawiska / działania nazywanych kontekstem, jest tzw. **matryca warunków**. W jej skład wchodzi następujące poziomy: **poziom międzynarodowy, krajowy, poziom społeczności lokalnej, organizacyjny / instytucjonalny poziom, poziom grupowo – indywidualny, interakcyjny, i na końcu poziom działania** (Strauss, Corbin, 1990: 158–162). Strauss i Corbin są zatem zwolennikami kontekstualizacji zjawisk poprzez pokazywanie warunków ich występowania i bezpośrednich kontekstów. B. Glaser uważa natomiast, że badacze używający metodologii teorii ugruntowanej powinni koncentrować się poziomie konceptualnym analizy, który pozwala wyjść poza dane opisowe związane ściśle z jakimś kontekstem empirycznym (zob. Glaser, 2002: 6–7). Konceptualizacja pozwala abstrahować od konkretnego czasu, miejsca i ludzi związanych z występowaniem jakiegoś analizowanego przez badacza zjawiska³.

² Dalsza część tego paragrafu oraz paragrafu następnego (Kodowanie danych, Poszukiwanie i wyznaczanie relacji pomiędzy pojęciami) jest oparta częściowo na fragmentach książki autora (Konecki, 2000: 48–58) uzupełnionych o nowe wątki analizy danych jakościowych i nowszą literaturę.

³ B. Glaser uważa że teoria ugruntowana różni się fundamentalnie od innych strategii analizy danych jakościowych. Metodologia teorii ugruntowanej jest swoista, bowiem nie interesuje się subiektywnym poziomem znaczeń nadawanym różnym obiektom i nie jest zainteresowana kontekstualizacją kategorii i ich własności. Np. kody *in vivo* nie są konstruowane by rozumieć

W metodologii teorii ugruntowanej wyróżniamy dwa podstawowe typy kodowania: kodowanie rzeczowe i teoretyczne. Kodowanie rzeczowe odnosi się do rzeczowego skonceptualizowania danego obszaru badań, czyli nadania nazw lub pojęć zebranemu materiałowi empirycznemu opisującemu daną rzeczywistość. Natomiast kodowanie teoretyczne dotyczy konceptualizacji wzajemnych relacji poszczególnych kategorii, tj. budowania hipotez (tez).

Kodowanie rzeczowe rozpoczyna się od tzw. kodowania otwartego (pierwszy podtyp kodowania rzeczowego). Kodowanie otwarte polega na zakodowaniu zebranych danych na wszystkie możliwe sposoby (zob. Tab. 1, roz. 2, Konecki 2000). Danym (wierszom, zdaniom lub paragrafom przepisane go tekstu wywiadu czy zapisu z obserwacji) przypisuje się etykiety, które pozwalają badaczowi oderwać się od czystego materiału empirycznego i przenieść go na poziom konceptualny. Wiersze analizowanego tekstu powinny być ponumerowane, szczególnie jest to pomocne w czasie dyskusji grupowej badaczy, mającej na celu generowanie kategorii oraz kontrolę danych odnoszących się do danej kategorii⁴.

Po kodowaniu otwartym można wykonać tzw. **kodowanie kontrolne**. W kodowaniu kontrolnym dwie lub więcej osób kodują tę samą transkrypcję i porównują własne kody, by wykonać ostatecznie korektę każdego kodowania (Miles, Huberman, 2000: 68). Początkowy wskaźnik rzetelności wynosi, wg cytowanych autorów, nie więcej niż 70% i jest obliczany wg wzoru:

Rzetelność = liczba kodów zgodnych : (liczba kodów zgodnych + liczba kodów niezgodnych)

Powtarzanie kodowania tej samej partii materiału przez jednego analityka również pozwala kontrolować zgodność kodów (jw.).

subiektywny sens potocznych interpretacji i by oddać głos samym badanym, ale by nadal na poziomie abstrakcyjnym i konceptualnym móc rozumieć badane zjawiska i ich relacje do siebie (Glaser, 2002: 4–5; zob. także Glaser, Holton, 2004). Ponadto teoria ugruntowana przekracza granice pomiędzy różnymi metodami deskryptywnymi, dbającymi zwykle o dokładność reprezentacji znaczeń, bowiem wchodzi na wyższy poziom abstrakcji i uwalnia się od kontekstu wytwarzania danych i ich interpretacji na poziomie zbierania danych. Wszyscy zainteresowani subiektywnymi znaczeniami i kontekstami ich konstruowania i używający procedur metodologii teorii ugruntowanej próbują 'remodelować' teorię ugruntowaną w nieuprawniony dla Glasera sposób. W ten sposób, wg B. Glasera, teoria ugruntowana jawi się jako metodologia swoista i alternatywa dla większości sposobów analizy danych jakościowych zainteresowanych głównie dokładnością reprezentacji znaczeń a nie analizą konceptualną i teoretyczną.

⁴ Dyskusja grupowa jest bardzo użyteczną strategią generowania kategorii i kodowania rzeczowego a także teoretycznego. Wykorzystując dynamikę grupową, można szybko wygenerować wiele etykiet, czy też nazw kategorii, w krótkim okresie czasu. Ponadto jest możliwa większa kontrola adekwatności nazw kategorii i pojęć w stosunku do odpowiadających im partii materiału empirycznego.

Według nas, można także kontrolować kodowanie otwarte w sposób grupowy, gdzie wspólnie w grupie badaczy kodując dane uzgadnia się wszystkie zróżnicowane kody, kiedy to analitycy nadali tym samym partiom danych różne etykiety. Konsensus osiągnięty po dyskusji pomiędzy wszystkimi analitykami jest tutaj podstawą ostatecznej decyzji co do zgodności dalszego kodowania i wysycania przyjętych kategorii.

W tym momencie badacz rozpoczyna kodowanie selektywne (drugi podtyp kodowania rzeczowego; Glaser, 1978: 61), tj. ogranicza on kodowanie do tych zmiennych, które odnoszą się do centralnej kategorii jego badań.

3. POSZUKIWANIE I WYZNACZANIE RELACJI POMIĘDZY POJĘCIAMI (WSTĘPNE NOTY TEORETYCZNE – DORAŻNE, PISANIE NOT TEORETYCZNYCH)

Bardzo istotnym procesem analizy jakościowej (nie tylko w konwencji metodologii teorii ugruntowanej) jest pisanie not teoretycznych (theoretical memos). Noty teoretyczne są to zapisane w języku teoretycznym myśli badacza o zakodowanych kategoriach i ich relacjach wobec siebie, tj. hipotezach (tezach) tak jak wyłaniają się one w trakcie kodowania teoretycznego. Konstrukty teoretyczne, czy teoria rozwija się więc z opisu kategorii, własności i hipotez zawartych w notach teoretycznych. Noty teoretyczne umożliwiają osiągnięcie konceptualnego poziomu, będącego wyższym poziomem integracji kategorii, niż tylko ich samo wygenerowanie. Noty teoretyczne opisują i tłumaczą powiązania kategorii w określonych warunkach i kontekstach, a przede wszystkim ich relacje do kategorii centralnej. Noty teoretyczne są więc narzędziem kodowania teoretycznego.

Noty teoretyczne mogą mieć charakter doraźny, wstępny (Miles, Huberman, 2000: 76–79). Należy je wykonywać cały czas, również podczas kodowania otwartego, czy zogniskowanego.

4. INTERPRETACJA DANYCH – TEORETYZOWANIE

4.1. Diagramy teoretyczne

Jednym z podstawowych narzędzi pomocnych w teoretyzowaniu są ‘diagramy teoretyczne’. Pozwalają one łączyć wizualnie ze sobą wiele kategorii, bądź zmiennych. Umożliwiają także jednoczesny ogląd wszystkich kategorii, czego nie można uzyskać przy sekwencyjnym sprawozdaniu z jakim mamy do czynienia zwykle w notach teoretycznych. Umożliwiają całościowy opis badanego zjawiska lub procesu. Diagramy mogą też być formą reprezentacji zakodowanych danych oraz na wyższym

poziomie analizy formą łączącą te dane pod postacią określonych relacji pomiędzy kategoriami (zob. przykład diagramu integrującego w: Konecki, 2000: 207).

Diagram integrujący odpowiada częściowo temu co Miles i Huberman (2000: 96) nazywają ‘reprezentacją danych’. ‘Poprzez *reprezentację* danych rozumiemy wizualną postać, która przedstawia w systematyczny sposób jakieś informacje tak, aby użytkownik mógł wyciągnąć wnioski i podjąć odpowiednie działania’ (jw.). Reprezentacje wizualne mogą mieć różny format. Mogą to być matryce (tabele) krzyżujące dwa lub więcej kryteria. Kryteria te mogą dotyczyć warunków wpływających na powstanie czy przebieg zjawiska w czasie, skutków wystąpienia danego zjawiska, typowych przebiegów zjawiska lub sam rejestr zdarzeń w czasie, itp. Inny format reprezentacji wizualnej to ‘gradient wzrostu’. Przy pomocy linii wznoszącej pokazujemy przebieg danego zjawiska w czasie, uwzględniając na osi X czas a na osi Y zakres występowania danego zjawiska. Inny format to rysunek sieci zdarzeń, a więc związków pomiędzy różnymi zdarzeniami prowadzącymi do określonego skutku. Można, na przykład, w ten sposób pokazywać jak doszło do określonych decyzji u badanych osób. Jest to modelowanie decyzji na podstawie odpowiedzi (tak lub nie) na kluczowe pytania dotyczące danej sytuacji decyzyjnej (jw.: 98–132).

Reprezentacja danych, o której piszą Miles i Huberman, jest dokonywana na wczesnym etapie badań terenowych. Jednak reprezentacje mogą też być *uporządkowane pojęciowo*, a więc jest to już reprezentacja pojęć. Można jako narzędzia reprezentacji pojęć użyć, np. ‘matrycy’ (jw.: 132). ‘Matryca uporządkowana pojęciowo ma wiersze i kolumny tak uporządkowane, aby połączyć te pozycje, które „przynależą do siebie” (jw.). Może dotyczyć to pojęć wprowadzonych przez badacza, lub danych empirycznych, które sami badani wiążą ze sobą. W boczku tabeli mogą być wymienieni wszyscy informatorzy, lub grupy informatorów wyróżnionych wg kryteriów społeczno – demograficznych, natomiast w główce tabeli mogą znaleźć się kategorie pojęciowe, np. postawy, motywy działania i strategie działania. Wizualnie można także przedstawiać mapy poznawcze (taksonomie) klasyfikacji różnych obiektów na poziomie wiedzy potocznej. Mapa pokazuje relacje pomiędzy potocznymi pojęciami (jw.: 134–139).

Adele Clarke, z kolei, proponuje przy wstępnym opracowaniu danym tworzenie map poznawczych odzwierciedlających postrzeżenia danej sytuacji przez badacza – analityka. Clarke opierając się na pracach i interakcjonistycznym dorobku A. Straussa proponuje trzy główne podejścia konstrukcji takich map:

1) Mapy sytuacyjne ukazujące główne ludzkie, materialne (nonhuman), dyskursywne oraz inne elementy w badanej sytuacji, które inspirują badacza do analizy relacji pomiędzy nimi;

2) Mapy społecznych światów i aren, które ukazują zbiorowych aktorów, główne materialne elementy światów i zaangażowanie aktorów w negocjacje w danych arenach (obszarach sporu i dysput). Jest to analiza sytuacji na poziomie mezo;

3) Mapy pozycyjne (mapy pozycji zajmowanych zwykle w jakiejś dyskusji), które ukazują na podstawie danych empirycznych przyjęte, bądź nie, stanowiska zróżnicowane według osi dyskursu i/lub zróżnicowania zainteresowań oraz różnych typów kontrowersji dotyczących skomplikowanych kwestii w danych sytuacjach (jw.: 554, 559).

Celem autorki jest oderwanie metodologii teorii ugruntowanej od pozytywistycznych korzeni z lat 50. i 60., by pokazać potencjał postmodernistyczny zawsze w niej ponoć tkwiący. Analiza procesów społecznych może być wzbogacona poprzez 'kartograficzną' (cartographic), wyżej wspomnianą, analizę sytuacyjną. W analizie sytuacyjnej chodzi głównie o generowanie pojęć uczulających i wykonanie teoretycznej integracji kategorii w celu raczej prowokującego, ale jednak wstępnego ugruntowania 'teoretyzowania' (teorizing), niż by budować substancywną lub formalną teorię.

Czym są konkretnie abstrakcyjne mapy sytuacyjne wg Adele Clarke?

Są to graficzne i analityczne reprezentacje ludzkich i materialnych (non-human) a także symbolicznych/dyskursywnych elementów w sytuacji badanej. Pierwszy rodzaj map, abstrakcyjne mapy sytuacyjne, są często nieokreślone, chaotyczne i dlatego łatwe do późniejszej obróbki (jw.: 561). Ukazują także tzw. 'nonhuman actants', a więc niematerialne elementy sytuacji, które oddziałują na rozwój określonych procesów. Drugi rodzaj map to 'uporządkowane abstrakcyjne mapy sytuacji'. Przyjmuje się w tych mapach pewne pojęcia porządkujące rzeczywistość społeczną. Mogą to być różne pojęcia. Np. pojęcia różnych łańdów: łańd negocjacyjny, przestrzenny, temporalny, technologiczny, łańd pracy, emocjonalny, moralny, estetyczny, itp.

Po przygotowaniu podstawowych ww. map sytuacyjnych wykonujemy analizę relacyjną, która polega na kreśleniu powiązań pomiędzy elementami mapy i opisie tych powiązań. Zatem na temat relacji piszemy notę teoretyczną – metodologiczną, która pomaga nam wykonywać teoretyczne pobieranie próbek (zob. jw.: 569). Analiza map pozwala także zobaczyć przemilczane w danych sytuacjach kwestie, np. często w danych nie pojawiają się w formie dyskursywnej kwestie klas społecznych (jw.: 570), lub kwestie dyskryminacji kobiet.

Podsumowując można powiedzieć, że diagramy integrujące są to wizualnie przedstawione konstrukty teoretyczne tworzone dla ostatecznej integracji określonych kategorii dotyczących grup danych, lub całościowej integracji wszystkich kategorii wygenerowanych w trakcie badań terenowych. Mapy sytuacyjne badanego obszaru, wg nas, są przygotowaniem do sporządzenia teoretycznych diagramów integracyjnych.

4.2. Metafory jako narzędzie teoretyzowania

Metafory są często używane przez teoretyków by integrować różne pojęcia a nawet podejścia teoretyczne w jedno, które może być zobrazowane przy pomocy jakiejś użytecznej metafory (Morgan, 1997; Morgan, 2001). Bardzo pomocne w analizie teoretycznej jest poszukanie i zastosowanie **metafory**, która najlepiej odpowiada badanym zjawiskom. W badaniach nad agencjami poszukującymi pracowników bardzo użyteczna okazała się metafora ‘headhuntingu’ (Konecki, 1998). Metafora **headhuntingu** jest kodem *in vivo*, zaczerpniętym z języka mediów, a używanym do opisu pracy tzw. headhunterów, czyli konsultantów rekrutujących pracowników na wysokie i/lub specjalistyczne stanowiska. Headhunting (łowienie głów) – mając pejoratywne znaczenie wskazuje na problem pracy, która nie cieszy się wysokim prestiżem wśród mediów, opinii publicznej i samych zleceniodawców. Metafora ta wskazuje nam na problemy moralne pewnego rodzaju pracy, na różnorakie aspekty tzw. ‘brudnej pracy’ (pojęcie E. Hughesa *dirty work*, zob. Hughes, 1958). Metafora ta wskazuje na pewien trop w analizie danych, tj. na problemy moralne pracy. Aspekty ‘brudnej pracy’ wiążą się z praktykami legitymizacji, usprawiedliwiania, neutralizacji czynów niestosownych i nagannych moralnie i praktyk normalizowania pracy konsultantów rekrutacji. Metafora ta pobudza nas do zadania następujących pytań: dlaczego właśnie ta sama praca jest jednocześnie nieakceptowana w sensie moralnym przez klientów, a mimo to zlecana innym do wykonania? Dlaczego proces przechwytywania przez firmy niektórych pracowników jest tak bardzo racjonalizowany? Dlaczego mimo prostoty tej pracy nie wykonują jej same zainteresowane firmy, a zlecają ją wyspecjalizowanym agencjom?

Metafora powinna być jak najbardziej zbliżona w konsekwencjach jej użycia do wskaźników opisywanego zjawiska. Powinna dawać dużą moc analityczną w sensie generowania skojarzeń, które mogą być wskazówkami do stawiania następnych pytań badawczych i/lub integracji istniejących pojęć lub kategorii.

Innym przykładem użytecznej metafory może być **metafora fraktala wykorzystana** do opisu matryc postrzeżeń używanych w społecznym świecie właścicieli zwierząt domowych (na podstawie aktualnych badań autora). Jeśli społeczny świat ma strukturę bardzo niejasną (być może amorficzną), to powinniśmy znaleźć odpowiednią metaforę, które wskaże nam kierunki poszukiwań relacji pomiędzy kategoriami i kierunki wyjaśniania oraz interpretacji teoretycznych. Oto fragment noty teoretycznej napisanej przy użyciu metafory fraktala, która pozwalała lepiej zrozumieć badane zjawiska i ich powiązania:

„Spory i debaty dotyczące ochrony praw zwierząt czy podmiotowego traktowania zwierząt reprezentują dwie podstawowe kategorie postrzegania zwierząt domowych:

1) kategoria antropomorficzna, w której uważa się, że wszystkie zwierzęta, w tym zwierzęta domowe czują, cierpią, myślą podobnie jak człowiek;

2) animalistyczna, w której uważa się, iż wszystkie zwierzęta, w tym zwierzęta domowe, zachowują się w określony sposób, i to jest dla nich charakterystyczne, ponieważ są tylko zwierzętami i nie mają cech ludzkich.

Te dwie perspektywy stanowią jądro areny sporów, zarówno politycznych, religijnych, ideologicznych a również sporów w codziennym życiu wielu osób. Arena zawierająca te dwie perspektywy jest ‘fraktalem’ samoistnie odradzającym się (ale i w pewnym związku z innymi, różnymi debatami) w wielu punktach przestrzeni społecznej (w mediach, parlamencie, strukturach samorządowych, w rodzinach, itd.).

Czym jest fraktal? Pojęcie fraktala powstało kiedy wiele struktur naturalnych z powodu swych nieregularnych i popękanych form nie mogło poddać się opisowi matematycznemu. Geometria euklidesowa ani różniczkowa nie była w stanie ich opisać. Obiekty gładkie wraz ze wzrostem powiększenia okazują się coraz prostsze, podczas gdy obiekty naturalne zawsze przy powiększeniu skali ukazują nam nowe szczegóły. Zjawisko to nazywamy ‘nietrywialnym zachowaniem skali’. Takie struktury są przedmiotem geometrii fraktalnej stworzonej przez B. Mandelbrota. Obserwowane najmniejsze części nazywane są fraktalami (od łacińskiego słowa *fractus* – złamany, fragmentaryczny). Mandelbrot stworzył matematyczną podstawę obliczeń powierzchni naturalnych o skomplikowanych kształtach. Struktura tych kształtów odzwierciedla się w każdej części należącej do danej całości. Część odzwierciedla całość a całość część. Przykładem kształtów fraktalnych są linie brzegowe, brzegi liści, chmury, itp. (Mandelbrot, 1982; Warnecke, 1999: 105–106).

Niezwykle skomplikowana i amorficzna arena dotycząca sporów pomiędzy zwolennikami perspektywy animalistycznej i antropomorficznej może

być zatem potraktowana (metaforycznie) jako fraktal. Używając metafory fraktali można scharakteryzować teoretycznie w skrócie opisywany przez nas społeczny świat właścicieli zwierząt domowych:

1) W różnych miejscach społecznego świata poszczególne jego części łączą się ze sobą samoorganizując te powiązania i sposoby oraz formy kooperacji. Niektóre przybierają formy sieci stałych powiązań a niektóre zawiązywanych ad hoc koalicji dla rozwiązania konkretnych problemów.

2) Formy ujawniania głównego problemu areny, ścierania się perspektywy antropomorficznej i animalistycznej, są podobne w różnych częściach społecznego świata i objawiają się przy próbach legitymizacji społecznego świata wobec świata zewnętrznego lub wewnątrz społecznego świata wobec innych społecznych aktorów lub subświatów. Walka o autentyczność danego segmentu społecznego świata jest podobna we wszystkich punktach danego Społecznego Świata. Zwykle polega ona na dezawuowaniu innych aktorów tego świata i przypisywaniu sobie najczystszych intencji w realizacji głównego działania Społecznego Świata, tj. opieki nad zwierzętami a osią dyskursu wyznaczającą zajmowane stanowiska jest dychotomia perspektywy antropomorficznej i animalistycznej.

Łączenie się różnych części społecznego świata, powoduje powstawanie sprzężeń zwrotnych, które dynamizują różne formy ujawniania podstawowego wzorca areny, a zatem i społecznego świata. Matryca antropomorficzna zaatakowana przez oponentów jest rafinowana i sublimowana poprzez różne formy teoretyzowania i usprawiedliwiania swych działań” (nota z badań własne autora nt. społecznego świata właścicieli zwierząt domowych).

Metafora fraktala pomaga nam zatem teoretyzować, nie może jednak całkowicie zdominować kierunku zbieranych danych (np. w trakcie badań terenowych), ani ich zniekształcać. Metafora na etapie teoretyzowania jest tylko pomocniczym narzędziem do interpretowania rzeczywistości, przebadanej przy pomocy naukowych metod. Punktem dojścia analizy jakościowej nie jest zabawa intelektualna przy pomocy metafor, ale są definicje pojęć i hipotezy, które mogą wyjaśniać badane zjawiska i pomóc w zrozumieniu działań w danym obszarze badań. Należy unikać metafor, które są właściwie teoriami, przy pomocy których interpretujemy zebrane nieskonceptualizowane dane w początkowej fazie badań. Jeśli tak czynimy to nie może wówczas wyłonić się nowa teoria, bowiem mamy do czynienia z wymuszaniem danych, które podporządkowujemy zastanej metaforze – teorii (zob. Aubusson, 2002). Np. użycie metafory ‘ekosystemu’ ma za sobą całą i zintegrowaną koncepcję teoretyczną i użycie jej do analizy organizacji, bądź jej części (zob. jw.), może

narzucić pewien usztywniający ‘gorset analityczny’, nie pozwalający spojrzeć na znaczenia danych w konkretnych kontekstach ich wytwarzania. Myślenie analogiami jest naturalną procedurą analizy, jednak analogie powinny być w miarę bliskie wygenerowanym danym by pomogły nam je zrozumieć. Należałoby zatem unikać nakładania zewnętrznych map poznawczych na wygenerowane dane, np. ‘ekosystemu wrzosowiska’ na analizę działalności szkół i jej wydziałów. Jeśli już jednak znajdziemy taką zewnętrzną analogię to powinna być ona w jakiś sposób ‘ugruntowana’ analitycznie. Można to sprawdzić korzystając z:

1) pomocy i interpretacji ekspertów z danego obszaru, innych badaczy i samych uczestników badanego obszaru, czy dana analogia czy metafora dobrze ‘pracuje’?

2) Inną metodą sprawdzenia jest analiza innych przypadków przy pomocy danej metafory (jw.).

Nie zawsze jednak takie metody sprawdzania są skuteczne. Uczestnicy z danego obszaru badawczego, eksperci najczęściej nie są socjologami i badaczami. Ich impresje zrozumienia własnego obszaru mogą być dalszym ciągiem prezentacji ich perspektyw poznawczych, ujawnionych w badaniach, jest to zatem dalej proces generowania danych. Natomiast analiza innych przypadków może być dalszym ciągiem wymuszania danych.

ZAKOŃCZENIE

Analiza danych jakościowych jest złożonym procesem. Badacz dokonuje jej na wszystkich etapach badań terenowych. Na analizę składają się trzy procesy, których chronologicznie nie można wyraźnie oddzielić. Procesy te to: kodowanie danych – tworzenie pojęć, poszukiwanie i wyznaczanie relacji pomiędzy pojęciami, interpretacja danych – teoretyzowanie. Procesom tym towarzyszy zastosowanie określonych procedur analitycznych. Procesy istnieją poprzez zastosowanie procedur. Analiza danych jakościowych jest interpretacją danych empirycznych, w których badacz stara się być jak najbliżej badanych ludzi i ich potocznych interpretacji. Badacz może w ten sposób dotrzeć do subiektywnego i społecznego sensu działań badanych jednostek i grup. Sens ten dotyczy tego co F. Znaniecki nazywa współczynnikiem humanistycznym. Wartości, z kolei, można badać jako wytwory ludzkiej działalności posiadające znaczenie dla ludzi działających i mających związek z ludzkimi postawami (zob. Szczepański, 1961: 351). Idąc dalej tropem Znanieckiego najlepiej jest rozpocząć takie badanie i analizę ‘od przypuszczenia, że nie wiemy nic o danej grupie lub zagadnieniu, które chcemy badać’ (zob.

Szczepański, 1961: 356) oraz koncentrujemy się na tym co ma nam do opowiedzenia o swych ‘czynnościach osobistych’ badany podmiot (jw.: 378).

Analiza danych jakościowych nie jest nadbudowaną nad potocznymi interpretacjami badanych uogólnioną i całościową meta-interpretacją badacza. Zachowując ścisły związek i należytą uwagę odnośnie interpretacji i opinii badanych, badacz – analityk sam (bądź grupa badaczy) niezależnie konstruuje związki pomiędzy kategoriami, tak jak są one obserwowalne w działaniach badanych i ich definicjach różnorodnych sytuacji.

Metafory używane by przyspieszyć i wzbogacić teoretyzowanie mogą być stosowane tylko wtedy, gdy idealnie pasują w swym wymiarze pojęciowym do obserwowalnych i opisywanych przez badacza zjawisk empirycznych. Metafory są tylko narzędziem analitycznym umożliwiającym rozumienie zjawisk badanych, które powinny być opisane przy pomocy pojęć i ich definicji.

BIBLIOGRAFIA

Aubusson P., 2002, December, Using metaphor to make sense and build theory in qualitative analysis. *The Qualitative Report*, 7(4). Retrieved [15.02.2005], from <http://www-nova.edu/ssss/QR/QR7-4/aubusson.html>

Clarke A., 2003, Situational Analysis: Grounded Theory Mapping After the Postmodern Turn. *Symbolic Interaction*, Vol. 2, no 4: 553–576.

Chałasiński J., (1938). *Młode Pokolenie Chłopów. T. 1–4*, Warszawa: Państwowy Instytut Kultury Wsi.

Frankfurt-Nachmias Ch., D. Nachmias, 2001, *Metody badawcze w naukach społecznych*, Poznań: Zysk i S-ka.

Glaser B., 1978, *Theoretical Sensitivity*, San Francisco: The Sociology Press.

Glaser B., 2002, Conceptualization: On theory and theorizing using grounded theory. *International Journal of Qualitative Methods*, 1 (2). Article 3. Retrieved 11.01.2005, from <http://www.ualberta.ca/~ijqm/>

Glaser B. with the assistance of Judith Holton, 2004, March, Remodeling Grounded Theory [80 paragraphs], *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research* [On-line Journal], 5(2), Art. 4. Available at: <http://www.qualitative-research.net/fqstexte/2-04/2-04glaser-e.htm> [Date of access: 01.30.2005].

Hamersley M, P. Atkinson, 1995/2000, *Metody badań terenowych*, Poznań: Zysk i S-ka.

Hughes E., 1958, *Men and their work*. Glencoe, Illinois: The Free Press.

Konecki K., 1997, *Problem rzeczywistości w jakościowych badaniach socjologicznych. Przykład badań terenowych*, ASK, 1–2: 19–38.

Konecki K., 1998, *Łowcy Główn. Analiza pracy rekrutacyjnej w agencjach doradztwa personalnego*. Warszawa: Alfa Wero.

Konecki K., 2000, *Studia z metodologii badań jakościowych. Teoria ugruntowana*. Warszawa: PWN.

Kulpińska J., 2000, Jan Szczepański (hasło), [w] *Encyklopedia Socjologii. Suplement*. Warszawa: Oficyna Naukowa.

- Lutyńska K., 2000, Jan Szczepański jako metodolog, *Pamiętnikarstwo Polskie*, 1–2/27.
- Mandelbrot B., 1982, *The Fractal Geometry of Nature*. W.H. Freeman and Company.
- Miles M., M. Huberman, 2000, Analiza danych jakościowych, Białystok: Transhumana.
- Morgan G., 1997, *Obrazy organizacji*. Warszawa: PWN.
- Morgan G., 2001, *Wyobrażenia organizacyjna*. Warszawa: PWN.
- Strauss A., 1987, *Qualitative Analysis for Social Scientists*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Szczepański J., 1946, Interpretacja i rozumienie ludzkiego zachowania. *Myśl Współczesna*, nr 6–7, przedruk [w]: Szczepański J., 1971, Odmiany czasu teraźniejszego, Warszawa: Książka i Wiedza.
- Strauss A., Corbin J., 1990, *Basics of Qualitative Research*, London: Sage.
- Szczepański J., 1967, Die Biographische Methode, [w:] Rene König (Hg.): *Handbuch der empirischen Socialforschung*, Bd. I, F. Enke Verlag, Stuttgart (s. 226–252), przedruk [w]: Szczepański J., 1971, Odmiany czasu teraźniejszego, Warszawa: Książka i Wiedza.
- Szczepański J., 1961, *Socjologia. Rozwój problematyki i metod*, Warszawa: PWN.
- Szczepański J., 1971, Odmiany czasu teraźniejszego, Warszawa: Książka i Wiedza.
- Warnecke H. J., 1999, *Rewolucja kultury przedsiębiorstwa. Przedsiębiorstwo fraktalne*, Warszawa: PWN.
- Znaniecki F., 1988, *Wstęp do socjologii*, Warszawa: PWN

Krzysztof Tomasz Konecki
University of Łódź

QUALITATIVE DATA ANALYSIS. PROCESSES AND PROCEDURES

Summary

The article provides an overview of major processes and procedures involved in qualitative data analysis. The links between processes and certain procedures of data analysis are explored. The author proceeds to discuss the nature of qualitative data analysis. The processes and procedures of data analysis under discussion cover all types of qualitative material, including the data derived from the narrative and semi-structured interview, personal documents (e.g. autobiographies, memoirs and letters), participant observation and focus interview.